Dinî Çoğulculuk Üzerine Bir Mülahaza

Mahmut AYDIN*

Kandille fitil, başkadır ama ışığı başka ışık değildir.

(Mevlana)

Giriş

Dini ve kültürel çoğulculuğun kaçınılmaz bir realite olduğu günümüz post-modern dünyasında 1960'lardan itibaren farklı din mensuplarıyla olan ilişkilerimizde adına "diyalog çağı" denen yeni bir dönemin başlangıcına tanık olmaktayız. Bu çağda farklı dinsel gelenek ve inanç taraftarlarının birbirleriyle diyaloga girmesi sadece gittikçe yaygınlaşmakla kalmayıp aynı zamanda bir zorunluluk halini almaya başlamıştır. Çünkü anlık iletişimler ve hızlı ulaşım imkanları farklı dinsel geleneklerin mensuplarını, birbirleriyle karşılıklı anlayış ve güvene dayalı arkadaşlık ve dostluklar kurmaya zorlamaktadır. İşte bu çerçevede her dinsel geleneğin taraftarları diğer dinsel geleneklerin mensuplarına karşı olan tutum ve davranışlarını sınıflandırma yoluna gitmişlerdir. Özellikle de Hıristiyan dinler teolojisi oluşturmaya çalışan Protestan ve Katolik teologlar dışlayıcılık (*exclusivism*), kapsayıcılık (*inclusivism*) ve çoğulculuk (*pluralism*) adları altında Hıristiyanların, diğer dinsel geleneklerin taraftarlarına karşı olan tutum ve yaklaşımlarını kategorize etmeye çalışmışlardır. Biz de burada çoğulcu bir Müslüman dinler teolojisi oluşturmayı denerken söz konusu bu sınıflandırmayı kullanacağız. Bu bağlamda da öncelikle bu terimlerle ne kastedildiğini kısaca ifade etmek istiyoruz. Daha sonra ise dikkatimizi tamamıyla çoğulculuk üzerine yoğunlaştırarak onun ne olduğunu ve temel ilkelerinin ne olduğunu detaylı olarak ele alacağız. Üçüncü olarak ise Kur'an bağlamında İslam'a uygulandığında nasıl bir sonuç verdiğini tartışacağız.

Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuğun batılı teologlarca yapılan tanımlarına baktığımızda bunların genelde kurtuluş veya hakikat ya da her ikisi esas alınarak yapıldığını görürüz. Kurtuluş esas alınarak yapılan tanıma göre dışlayıcılıkta kurtuluş, Hıristiyan bakış açısına göre sadece kiliseye veya Hıristiyanlığa ya da İsa-Mesih'e iman edenlerle; İslamî bakış açısına göre de sadece Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dine yani kurumsal İslam'a tabi olmayla sınırlandırılmaktadır. Kapsayıcılıkta ise kurtuluş sadece İsa-Mesih'in, tüm insanlığın günahlarına kefareti ile mümkündür. Ancak Hıristiyan olmayanlarda "isimsiz Hıristiyan" (*anonymous christian*) veya "gizli iman" (*implicit faith*) sayesinde bu Hıristiyan kurtuluşuna dahil edilmektedirler. Çoğulculuğa göre ise büyük dünya dinlerinin her biri, birbirlerinden bağımsız olarak hakiki kurtuluş vasıtalarıdırlar. Yani söz konusu bu dinsel geleneklerin her biri kendi taraftarını kurtuluşa ulaştırma yolunda diğerleriyle eşit geçerliliğe sahiptir. Hakikat iddiaları bağlamında ise dışlayıcılık, sadece tek bir inancın yani sadece Hıristiyanlığın, Yahudiliğin veya İslam'ın son ve mükemmel hakikate sahip olduğunu; kapsayıcılık sadece tek bir inancın son ve mükemmel hakikate sahip olduğunu ancak söz konusu tek inancın sahip olduğu hakikatin daha az derecede diğer dini geleneklerde de bulunduğunu ifade ederken çoğulculuk her inancın birbirinden bağımsız olarak kendi hakikatleri bulunduğunu ve bu hakikatlerin de aslında Nihai Gerçekliğin farklı farklı algılanışları olduğunu öngörür.[1] Bu kısa girişten sonra şimdi de çoğulculuğun ne anlama geldiğini, temel önermelerinin ne olduğunu ortaya koyarak bir çoğulcu Müslüman dinler teolojisi oluşturup oluşturulamayacağı üzerinde durmaya çalışacağım.

Çoğulculuk: Müslümanlar İçin Yeni Bir Paradigma

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çoğulculuk, tek bir mutlak doğru din üzerinde vurgu yapmak veya bu mutlak doğru dini diğer dinlerin taraftarlarını da içine alacak şekilde kapsayıcı hale getirmek yerine her dinin kendi başı-

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

[1] Bkz., John Hick, *The Rainbow of Faiths* (London: SCM Press, 1995), ss. 18vd.

na diğerlerinden bağımsız olarak taraftarlarını kurtuluşa götürecekleri varsayımında hareket ederek dışlayıcılık ve kapsayıcılığın ötesine geçmeyi hedef edinen bir modeldir. Bu görüşün savunucularına göre büyük dünya dinleri, bizim insani melekelerimizin ötesindeki aynı Nihai Aşkın Varlığa ilişkin farklı cevaplar sunan vasıtalardır. Bu şu demektir: Farklı dünya dinleri her biri kendi kutsal kitapları, manevi uygulamaları, dini tecrübe formları, inanç sistemleri, kurucuları, hayat tarzlarını ifade eden kültürel tarzlarıyla beraber karmaşık (*komplex*) tarihi yapılar olarak her birinin farklı şekillerde tanıklık ettiği Nihai Aşkın Varlığa farklı cevap teşkil ederler. Bu anlayışa göre bütün dinlerin temel hedefi aynıdır. Bu da Hick'in deyimiyle kendi taraftarlarını ben (ego) merkezlilikten kurtararak onları Tanrı veya Hakikat merkezliliğe ulaştırmaktır. İşte bundan dolayı Hick'e göre Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Budizm gibi büyük dünya dinleri Nihai Aşkın Varlığın farklı yollarını temsil eden oluşumlardır. Çünkü söz konusu bu dinsel geleneklerin hiçbiri mutlak doğruyu ihtiva etmez. Arnold Toynbee bu bağlamda bizim diğer dinlere ve onların taraftarlarına nasıl yaklaşmamız gerektiğini şu şekilde izah eder: Kendi inançlarımızı ve kanaatlerimizi doğru ve hakiki olarak göreceğiz. Ancak bunu yaparken de diğer inanç ve kanaatlerinde onları takip edenler için doğru ve hakiki olduğunu veya en azından olabileceğini kabul edeceğiz. Yani kendi dini geleneğimizin nasıl Tanrıdan geldiğini kabul ediyorsak diğer dini geleneklerin de aynı şekilde Tanrıdan gelmiş olabileceğini kabul etmeliyiz.[2] Bu anlayışa göre Hakikat mutlaktır. Ancak bu mutlak hakikati tanımlamaya ve kavramaya yönelik her hareket izafidir. Bu model farklı dinsel geleneklerin taraftarlarının birbirleriyle ilişkilerinde radikal bir değişmeyi ve bu şekilde de yeni bir paradigmayı ifade eder. Bu paradigma da kendinden öncekilere bağlı olarak onlardan farklı bir bakış açısını temsil eder. Bu çoğulcu paradigmaya göre ne bu ne şu dini gelenek, ne bu ne de şu din kurucusu kurtuluşun yegane vasıtasıdır. Çünkü kurtuluş sadece ve sadece Tanrıdan gelmekte ancak değişik yollar ve vasıtalarla her dinsel gelenekte bulunmaktadır. Bu özelliğiyle çoğulculuk, onu benimseyenler için kendi dininin dünyadaki yerini ve diğer dinleri anlama noktasında yeni bir yaklaşımı temsil etmekte ve böylece de yukarıda kısaca ifade ettiğimiz dışlayıcılık ve kapsayıcılıktan ayrılmaktadır.

Buraya kadar özetlediğimiz çoğulcu düşüncenin, günümüz dünyasında Müslümanlar için artık nasıl yadsınamaz bir realite olduğu konusunu kendi kendimize şu soruyu sorarak tartışmaya açalım: *Çoğulcu bir dinler teolojisi oluşturmak için Müslümanlar geleneksel olarak savuna geldikleri ve kapsayıcı bir görünüm arz eden tutumlarının ötesine geçip, çoğulcu bir bakış açısına sahip olabilirler mi?* Çünkü hem dışlayıcılık hem de kapsayıcılık şu iki önemli teolojik çıkmaz içindedir. Bir taraftan Tanrı insanlığa yönelik onların kurtuluşa ermeleri için evrensel bir ilgi ve alakaya sahip olacak diğer taraftan da kendini sadece tek bir topluluğa tam ve mükemmel olarak vahyederek sadece o topluluğun kurtuluşa ermesini isteyecek. Görüldüğü üzere bu iki anlayış açıkça birbiriyle çelişmektedir. Zira, eğer Tanrı tüm insanlığın kurtuluşu ile ilgileniyor ve bunun içinde çeşitli peygamberler ve söz konusu bu peygamberlerle de çeşitli mesajlar gönderdiyse o zaman O'nun kendini sadece belirli bir topluma tam ve nihai olarak vahyederek diğerlerini cahillik ve karanlıklar içine derk etmesi O'ndan beklenemez. Bu nedenle Müslümanlar olarak bugün dünya dinlerine ve onların taraftarlarına yönelik daha açık ve olumlu bir tutum içine girmeliyiz. Bu bağlamda çağımızın en önemli ve yetkin din felsefecilerinden olan John Hick'in 1970'lerde geliştirdiği teolojide "Kopernik devrimi" adını verdiği teorisi imdadımıza yetişmektedir. Söz konusu bu teori şu temel tezi ileri sürmektedir. Tıpkı Kopernik devrimi, eski ve çok uzunca süre devam eden yeryüzünü dönen kainatın merkezi olarak kabul eden Batlamyus dogmasından güneşin merkez olduğunu ve dünya da dahil bütün diğer tüm gezegenlerin güneşin etrafında döndüğünü kabul eden görüşe geçişi temsil ettiği gibi çağdaş Hıristiyan teolojisi de Hıristiyanlığı merkezde gören geleneksel görüşten Tanrıyı merkeze koyan ve Hıristiyanlık da dahil olmak üzere diğer tüm dini gelenekleri O'na hizmet eden ve O'nun etrafında dolanan unsurlar olarak gören Kopernik devrimine muhtaçtır.[3]

İslam düşünce tarihine baktığımızda mutasavvıflar hariç hemen hemen tüm İslam alimleri özellikle de fukaha, Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen kurumsal İslam'ın tam ve en mükemmel vahiy olduğunu, diğer dini geleneklerin ise bazı hakikatler ihtiva etseler de kurumsal İslamsız her hangi bir değere sahip olmadıklarını ileri sürmekteydiler. Ancak, Müslümanların sürekli olarak işbirliği içinde oldukları çağdaş dünyamızda bu şekil dar bir anlayışı benimsemek ve savunmak çok zor görünmektedir. Bunun için tıpkı geleneksel Hıristiyanların, Hıristiyanlığı veya İsa'yı ya da Kiliseyi merkeze koyup diğer dinsel gelenekleri bunlara yakınlıkları nispetinde değerlendirdikleri gibi bizde kurumsal İslam'ı merkeze

[2] A. J. Tynbee, *Christianity among the Religions of the World* (New York: Scribner's, 1957), ss. 99-100.

[3] J. Hick, *God and Universe of Faiths: Essays in the Philosophy of Religon* (Oxford: Oneworld, 1993, ilk baskısı 1973'de yapılmıştır), s. 131.

koyup diğer dinsel gelenekleri söz konusu bu İslam'a yakınlıkları veya uzaklıklarına göre değerlendirmek yerine, Allah'ı veya "Aşkın Varlığı" ve O'nun iradesine ve buyruklarına teslim olmayı merkeze koyup diğer dini gelenekleri söz konusu bu "Aşkın Varlığa" ve O'nun iradesine teslim olmaları veya olmamalarına göre değerlendirmeye tabi tutmalıyız.

Bu tarz bir çoğulcu anlayışa göre tüm dini ifadelerin veya idraklerin ötesinde tek bir "Nihai Gerçeklik" vardır. Bu ezeli ve ebedi Gerçeklik insan idrakinin ötesindedir. O, tüm dini gelenekler ve toplumlar için ilham kaynağıdır. Bu nedenden dolayı da O, tüm dini geleneklerde farklı farklı ifadelerle izah edilmeye çalışılmıştır. Yani bu "Nihai Gerçeklik", çeşitli düşünce kalıpları içinde yorumlanır ve böylece de birbirlerinden farklı ve birbirleriyle yarışma içinde olan kavrayış ve idraklerin ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Buna göre çeşitli dünya dinlerindeki İlahi Varlık idrakleri son aşamada insanoğlunun bir projeksiyonu olarak görülebilirler. Buna göre çeşitli dini geleneklere mensup insanlar kendi dinsel ve kültürel bağlamları içinde birbirlerinden farklı İlahi Varlık kavramları geliştirmişlerdir. İşte bundan dolayıdır ki çeşitli dini geleneklerdeki doktriner farklılıkların, söz konusu bu doktrinlerin altında yatan tarihi, sosyal ve kültürel faktörlerdeki farklılıkları yansıttıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu yeni çoğulcu anlayış bizi hiçbir hakikatin nihai olarak değişmez olmadığı fikrine götürmektedir. Zira, söz konusu bu anlayışa göre tabiatları gereği farklı dini geleneklerdeki hakikat iddiaları diğerlerinin görüşlerine açık olmalıdır. Onlar kendilerini diğer dini inançlar üzerine üstünlük kurarak değil de kendilerinin diğerleriyle olan uygunluğunu ve uyuşmasını test ederek ispatlamaya çalışmalıdırlar. Buna göre dini hakikat statik değildir. Bilakis o, diğer dini hakikatlerle etkileşim içinde gelişmeye açıktır. Bu tarz bir hakikat anlayışı her dinin kendi hakikat anlayışının kendi taraftarlarının gözünde eşsiz olduğu anlayışına bizi götürür. Buna göre her dinin sahip olduğu dini hakikat sadece söz konusu bu hakikati benimseyen ve onu yaşamaya çalışanlar için bir anlam ve öneme sahiptir. Ancak bunu söylerken söz konusu bu dini hakikati benimsemeyenlerin ondan kesinlikle yararlanamayacaklarını ima etmek istemiyoruz. Bizim burada kastettiğimiz her dini geleneğin hakikatinin kendi taraftarlarının gözünde eşsiz bir anlama sahip olduğu gerçeğidir. Çünkü biz her ne kadar diğer dini geleneklerin hakikat anlayışlarına açık olsak ve onlardan yararlanmaya çalışsak da onlar kendi dini hakikatimiz dahilinde değerlendireceğimizden, onlarla ilgili haksız beyanlarda bulunabiliriz. İşte bu noktadan hareketle oluşturmaya çalıştığımız bu yeni çoğulcu Müslüman teolojisine göre tıpkı Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın tüm insanlar için öngörülen tek ve eşsiz bir inanç olmadığı gibi kurumsal İslam'ın da tüm insanlar için mutlak kabul edilmesi gerekli tek doğru inanç olmadığını kabule hazır olmalıyız. Kısaca, tıpkı Yahudiliğin Yahudilere göre, Hıristiyanlığın da Hıristiyanlara göre tek doğru din olması gibi kurumsal İslam da Müslümanlara göre tek doğru dindir. Bunu ileri sürerken İslam dininin evrensel olmadığını yani sadece Müslümanlar için doğru bir din olup diğerleri için doğru bir din olmadığını ima etmek istemiyoruz. Bizim vurguladığımız her inancın sadece kendi taraftarlarınca en doğru olarak kabul edilebileceğidir. Nitekim, Kur'an'ın ifade ettiği "sizin dininiz size benim dinim bana" ve "herkes kendine verildiği/inandığı şekliyle inancını yaşamaya çalışsın. Kıyamet gününde kimin haklı /doğru olup olmadığını Allah size haber verecektir" ayetleri de kanaatimizce bu fikri destekler görünmektedir.

Bu noktada şöyle bir itirazla karşılaşabiliriz. Bu tarz bir göreceli hakikat anlayışı kaçınılmaz olarak kişinin kendi dinine bağlılığına zarar verir. Yani bir Müslüman'ın bu tarz bir göreceli hakikat anlayışını benimsemesi kaçınılmaz olarak onun Müslümanlığına zarar verir. Kanaatimizce bu tarz bir itiraz pek mantıklı görünmemektedir. Zira, kişi hem iyi bir Müslüman olarak kendi İslamî inancına bağlılığını sürdürebilir hem de aynı zamanda diğer dinsel geleneklere açık olabilir. Bu noktada Paul Knitter'in kullandığı evlilik analojisi konuyu daha iyi anlamamıza ve bu tarz itirazları bertaraf etmemize yardım edebilir. Söz konusu analojide Knitter, kişinin kendi eşine bağlılığını ifade ederken onun hakkında evrensel iddialarda bulunmadığını ileri sürer. O şöyle der: "Bir kimse bu dünyada eşit derecede iyi, akıllı ve güzel kişilerin olduğunu bilmesine rağmen kendi eşinin eşsiz olduğunu söyleyerek ona tam ve güçlü bir şekilde bağlanabilir. Hatta bunu yaparken de söz konusu bu kişilerle arkadaşlık ve dostluk kurmaktan da hoşlanır. Herhangi bir bağlılıkta davranış veya uygulamadaki aşırılık iddiaları ne dürüstçe ne de sağlıklıdır".[4] İlaveten Knitter, kişinin eşine olan bağlılığı ne kadar derinse o evliliğin o kadar sağlam olacağını ve kişinin diğerlerinin hakikat ve güzelliklerini o kadar fazla takdir edeceğini ileri sürmektedir. Benzer şekilde bizde bir Müslüman'ın kendi dinine ne kadar bağlı olursa diğer inançlara da o kadar açık olabileceğini ileri sürüyoruz.

Buraya kadar özetlediğimiz bu yeni çoğulcu anlayış Müslümanları bir taraftan diğer dini geleneklerin iyi ve güzelliklerini takdir edip onların geçerliliklerini tanımaya çağırırken diğer taraftan da İslam'ın eşsizliğini tasdik

[4] Paul F. Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Towards the World Religions* (London: SCM Press, 1985), s. 201.

etmeye onu muktedir kılmaktadır. İşte bunun içindir ki kapsayıcı bir İslamî anlayış söz konusu bu tutumu sağlayamadığından dolayı terk edilmelidir. Yani kurumsal İslam'ın sunduğu Tanrı kavramı merkezden çıkarılarak yerine tüm inançların müttefik kalabileceği İlahi Hakikat veya Aşkın Varlık kavramları konmalıdır. Bu bağlamda mensubu olduğumuz kurumsal İslam da tek mutlak doğru din değil de Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanlığa gönderdiği hakiki ve doğru inançlardan biri olarak görülmelidir. Şayet bu şekilde Müslümanlar kendilerini nihai ve evrensel hakikate sahip oldukları şeklindeki mutlaklılık iddialarından kurtarabilirlerse o zaman Müslümanların diğer dini geleneklerin mensuplarıyla diyalogunda yeni ve radikal bir sayfa açılmış olur ki biz de böyle bir sayfanın açılmasının son derece gerekli olduğu kanaatindeyiz. Şimdi bu genel girişten sonra Kur'an bağlamında söz konusu bu çoğulcu ilkelerin İslam'a uygulandığında nasıl bir sonuç verdiğini tartışmaya geçiyoruz.

İslam ve Dini Çoğulculuk

Bilindiği üzere son peygamber Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen ve zaman içinde kurumsallaşan İslam, tüm insanlık için kıyamet gününe kadar kendini son dinsel sistem ve kutsal yasa olarak görmektedir. Bu bağlamda İslam, kendi dünya görüşü içerisinde kendinden önce gelen dinsel gelenekleri de yerleştirmektedir. Buna göre, Hz. Muhammed'den sonra başka bir peygamber, İslam'dan sonra da evrensel olarak bağlayıcı yeni bir İlahi Yasa olmayacaktır. İşte bu anlayış, sadece İslam sonrası dinlerin değil aynı zamanda İslam öncesi dinsel geleneklerin yukarıda ifade ettiğimiz dini çoğulculuk çerçevesinde Müslümanlar için onları hem söz konusu bu dinsel geleneklerle ilgili hem de onlara karşı geleneksel olarak sahip olduğu tutum ve tavırla alakalı olarak yeni mütalaalarda bulunmaya sevk eden bir meydan okuma olduğu düşüncesine bizi sevk etmektedir. Söz konusu bu mütalaalara girmeden önce Kur'an'ın Hz. Peygambere vahyedildiği dönemin yapısı ile ilgili kısa bir bilgi verelim.

Dinler Tarihine baktığımızda Kur'an'ın, evrensellik prensibinin insan medeniyeti ve dinsel kültüründe dini düşünce ve ibadet için bağlayıcı hal aldığı bir dönemde Hz. Peygambere, Allah tarafından vahyedildiğini görürüz. İşte bu nedenden dolayıdır ki evrensel dünya görüşüyle İslam, bazı batılı araştırıcılar tarafından "axial çağ"[5] olarak adlandırılan çok önemli bir dönemin sonunda tarih sahnesine çıkmıştır. İslam'ın tarih sahnesine çıkışı ile zirve noktasına ulaşan bu evrensellik prensibinin ne zaman başladığı konusu hala bir tartışma konusu olarak kalmaya devam etmektedir. Acaba bu fikir Zerdüşt'ün tek-tanrı inancını vaaz etmeye başladığı MÖ 6. yüzyılda mı başlamıştır? Veya Upanişad geleneğinin eski Vedalar geleneğine meydan okuduğu, felsefi ve manevi olarak engin bir monistik düşünceyi vaaz ettiğinde mi başlamıştır? Yoksa, Buda'nın Hindu panteonunu reddedip onun yerine dünyada artan acı ve ızdırap problemine insani bir yaklaşımın gerekliliği üzerinde durmasıyla mı başlamıştır? Evrensellik prensibi bunlardan hangisiyle başlarsa başlasın MÖ. 356-323 yılları arasında hüküm süren Büyük İskender ile bu prensibin zirve noktasına ulaştığı açıktır. Lübnanlı alim Mahmud M. Eyüp'e göre Büyük İskender'in, Helenistik kültürü Hindistan'dan Avrupa'nın ortasına kadar bilinen tüm dünya medeniyetleri için bir çatı olarak empoze etmesi İsa ve Muhammed ile neticelendirilen (en yüksek noktaya ulaştırılan) bir büyük medeniyetler sentezidir.[6] Çünkü Büyük İskender'le beraber biz en azından batı Avrupa'yı, Orta-Doğuyu ve kuzey Afrika'yı içine alan Orta-Doğu havzasında dini ve felsefi yönden zengin helenistik medeniyetin diğer medeniyetler üzerine bilinçli bir şekilde empoze edilmesi girişimine tanık olmaktayız. Bu helenistik yapı içinde Mitraistik sır kültleri, iyi ile kötünün ve ışık ile karanlığın ezeli mücadelesini ifade eden eski-İran dualizmi ve Sabiilik ve Maniheizm gibi gnostik dinsel gelenekler, ilk dönem Hıristiyanlık için çok güçlü bir rakip olmuşlardır.

Başlangıcından itibaren Hıristiyanlık, Yunan hikmet geleneğine ve Mısır dindarlığına meydan okumuş ve sonunda da her ikisinin de yerini almıştır. Ancak, bunu yaparken Hıristiyanlık, Yunan felsefesini tamamen bertaraf etmek yerine onu kendi teolojisi içinde sindirmiştir. Helenize olmuş Mısır ve diğer sır kültleri ise Hıristiyan hagiografisinde[7] ve popüler dini yazmalarından hayatiyetlerini devam ettirmişlerdir. Böylece, hem Mısır ve hem de doğu özellikle de İran kültürü İsa'nın doğum rivayetlerinde temsil edilmişlerdir. Örneğin, ilahi

---

[5] Axial age kavramı ilk defa Karl Jaspers tarafından *Origin and Goal of History* adlı eserinde ileri sürülmüştür. MÖ. 800-200 yılları arasında insanlık tarihi kendi toplumlarından nüfuz ederek son derece önemli fikir ve düşünceleri insanlığa vaaz eden mümtaz şahsiyetlerin ortaya çıktığına tanıklık etmektedir. Bunların en belli başlı olanları Çin'de Konfüçyüs ve Lao-Tzu; Hint alt kıtasında Gautama Buda, Mahavira, Upanişhadların ve daha sonra Bhagavad Gita'nın yazarları; İran'da Zerdüşt veya Zoroaster; Filistin bölgesinde Amos, Hoşea, Yeremya, İşaya, ve Hezekiel gibi Eski-Ahit peygamberleri; Eski-Yunan'da Pisagor, Sokrates, Eflatun ve Aristo gibi düşünürlerdir. İşte insan tarihi ve düşüncesindeki bu son derece önemli bağ axial dönem olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda şayet Hıristiyanlığı Yahudiliğin ve İslam'ı da Yahudilik ve Hıristiyanlığın varsayıcısı olarak görüyorsak o zaman mevcut tüm dünya dinlerinin köklerini bu axial döneme dayandırdıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Hick, *The Fifth Dimension: An Exploration of the Spiritual Realm* (Oxford: Oneworld, 1999), s. 5.

[6] Mahmoud M. Ayoub, "Islam and the Challenge of Religious Pluralism", *Global Dialogue*, 2/2 (2000), s.53.

[7] Azizlerin yaşamlarına ait yazmalar.

çocuğu yani yeni kralı arayarak gelen doğunun hikmetli adamlarının Maniheist veya Mecusi rahipleri olduklarına inanılmaktadır. Bu rivayet bir hayvan yemliğinde doğan mütevazi çocuğun kral-Mesih olduğunu tasdik etmektedir. Din, daima güç ve alçak gönüllükle irtibatlıdır. Mesih'in şahsında hayvan yemliğinde doğan mütevazı kral, iki savaşçı Mısır tanrıları olan Horus ile Seth arasında sonunda varılan uzlaşma ile bağlantılı olarak birbiri peşi sıra öküz ve maymun ile temsil edilir. İşte bu helenist sentez sayesinde Hıristiyanlık, eski Yahudi peygamberlerinin evrensel vizyonunu tüm insanlar için bir kurtuluş mesajı haline getirmiştir. MS. 3. yüzyılda tüm dinlerin birliği yönünde yeni bir vizyon sunan Mani, kurduğu yeni dini hareketle bu vizyonu hayatiyete geçirmede İran kökenli dualist bir inanç olması hasebiyle her şeye gücü yeten, mutlak hüküm sahibi bir yaratıcı Tanrı altında yaratılışın birliğini inkar ettiğinden dolayı başarısız olmuştur. Mani'den sonra ise dinlerin birliği yönünde ortaya çıkan yeni hareket Hz. Peygamber vasıtasıyla tesis edilen İslam'dır.

İslam, kendinden önceki gelen ve bölük pörçük her tarafa dağılmış olan dini fikirleri ve kavramları basit fakat rasyonel olarak anlaşılabilir evrensel bir yapıya kazandırmak için gelmiştir. Bu sentezin kendisinden ortaya çıktığı Kur'an, insan medeniyetinde önemli bir tarihi olay olduğu kadar zamansız bir ilahi vahiy olarak görülmesi gerekir. Bu özelliğe sahip olan Kur'an, genel itibariyle hem doğrudan Arap yarımadasındaki Arapların hem de tüm insanlığın sosyal ve dinsel durumu hakkında konuşmaktadır. Nitekim, Hz. Peygamberin misyonundan bahsederken Allah "Biz seni tüm insanlar için bir merhamet kaynağı olarak gönderdik" buyurduktan sonra Hz. Muhammed'e şöyle söylemesini emretmektedir: "De: Ey insanlar, ben sizin hepinize gönderilmiş Allah'ın bir elçisiyim..."[8] Bu ifadelerden Kur'an'ın tüm insanlığa hitap etmek için geldiği sonucuna rahatlıkla varılabilir. Bununla birlikte Kur'an söz konusu bu hitabını bir boşlukta değil de tarihi bir bağlam içinde yapmıştır. Zira onun öncelikli amacı Peygamber dönemindeki Arapların ahlaki ve dini durumlarını düzeltmekti. Bu nedenle, Kur'an'ın kendi hususi/özel bağlamımız içinde bize yeniden konuştuğunu işitmemize rağmen, onun evrensel ve zamansız yönünün arkasındaki tarihi bağlamın kesinlikle gözden kaçırılmaması gerekir.[9]

Bu bağlamda gözümüzü İslam dünyasına çevirdiğimizde ise Muhammed Arkoun, Mahmud M. Eyüp, Muhammed Talbi, Hasan Askari, Halid Duran... gibi birkaç ilim adamı dışında dini çoğulculuğun yadsınamaz bir gerçeklik olduğu çağdaş dünyamızda farklı din mensuplarının beraberce barış içerisinde yaşamaları için dini çoğulculuğun gerekleriyle geleneksel Müslüman inanlarını uzlaştırmaya çalışan düşünürlerin olmadığını görmekteyiz. Dinler arası diyalogun ve dini çoğulculuğun hakim olduğu bir ortamda Müslümanlar da, tıpkı geleneksel Hıristiyan inancında olduğu gibi kendi inançlarını merkeze yerleştirip diğer insanların sahip oldukları inançların bu merkez etrafında döndüğünü ileri sürmektedirler. Yani tıpkı geleneksel Hıristiyan inancının Hıristiyanlığı, İsa'yı veya Kiliseyi merkeze koyup diğer dini gelenekleri ve onların dini figürlerini bu merkeze bağlılıkları veya yakınlıkları oranına göre değerlendirmeleri gibi biz de kurumsal İslam'ı yani Hz. Peygamberin tebliğ ettiği öğretiyi, dahası ulemanın şekillendirdiği şeriat İslam'ını merkeze koyup diğer insanları bu öğretiye bağlılıkları veya yakınlıkları nispetinde değerlendirmeye çalışıyoruz. Bu geleneksel Müslüman inancı hem yukarıda ana hatlarını verdiğimiz dini çoğulculuğun gerekleriyle hem de dinler arası diyalogun gerekleriyle çatışmaktadır. Çünkü, yukarıda gördüğümüz gibi ne çoğulculuk ne de dinler arası diyalog, tek bir dini mutlak doğru kabul ederek diğerlerini ondan daha aşağı seviyede görmeyi kendilerine başlangıç noktası olarak alırlar. Ayrıca kanaatimize göre bu tarz bir dışlayıcı anlayış Kur'an'ın temel öğretisine de ters düşmektedir. Zira, Bakara suresi ayet 211 ve 213'de Kur'an Allah tarafından kabul edilebilir olmanın ve dolayısıyla da cennete girmenin iddia ile değil de gerçek bir iman ve salih amelle olacağı üzerinde vurgu yaparak kendi dinlerinin eşsizliği ve üstünlüğü hakkında iddialarda bulunan Yahudi ve Hıristiyanları kınanırken aynı şekilde Müslümanlar da kendi dinleri hakkında benzer iddialarda bulunmamaları konusunda uyarılmaktadır. Nitekim Kur'an, cennete girme iddiasının salt bir kuruntu olduğu gerçeğinin sadece Ehl-i Kitap için değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerli olduğunu ifade etmek maksadıyla Nisâ suresi 4/123. ayette de, "Ne sizin kuruntularınız ve ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları [gerçektir]" buyurmakta ve böylece, seçilmiş kavim, seçkin ümmet olma ya da cenneti sadece kendi dininin müntesiplerine tahsis etme şeklindeki hamiyet-i dîniye eğilimlerinin, Allah nezdinde hiçbir değer taşımadığını beyan etmiş olmaktadır.[10]

[8] *Kur'an* 7:158.

[9] Eyüp, "İslam and Religious Pluralism", s. 55.

[10] İbn Kesîr bu ayetin iniş sebebi hakkında Tâbiîn müfessiri Katâde (ö. 118/736)'den şunları aktarmaktadır: "Bize anlatıldığına göre [o dönemde] Müslümanlarla Ehl-i Kitap bir övünme yarışına girmişlerdi. 'Ehl-i Kitap, bizim peygamberimiz sizinkinden daha eski, kitabımız da sizin kitabınızdan önce vahyedildi. Dolayısıyla biz Allah'a sizden daha yakınız' iddiasını ileri sürdü. Müslümanlar da buna: 'Allah'a biz daha yakınız. Çünkü bizim peygamberimiz son peygamberdir; kitabımız ise, kendinden önceki kitapların hükmünü tümüyle ortadan kaldırmıştır' şeklinde karşılık verdi." Bkz. İbn Kesîr, *Ebü'l-Fidâ İsmâîl, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: 1983), I,

Ancak ne yazık ki günümüzde Müslümanların çoğunluğu Allah tarafından kabul edilebilir olmayı sadece Hz.Muhammed'in mesajını yani kurumsal İslam'ı izleyenlerle sınırlayarak tıpkı Yahudi ve Hıristiyanların yaptıkları gibi kendilerinin dışındakilere karşı dışlayıcı bir tutum takınmaktadırlar. Bunu yaparken de Hz. Muhammed'in misyonunun ne yeni bir din kurmak ne de Yahudi ve Hıristiyanlık gibi diğer dinsel geleneklere hakkıyla tabi olanları kendi izleyicisi yapmak olmayıp bilakis Hz. İbrahim'in dinine uymak, onu tamamlamak ve kendinden önce gelen peygamberleri tasdik etmek olduğu gerçeğini unutmaktadırlar.

> De ki: "Ben (Allah'ın) elçilerin(in) ilki değilim.[11]; ...(size) atanız İbrahim'in inancını izlemeyi öneren de O.; Bütün beliğini Allah'a teslim eden, daima iyilik yapan ve her türlü batıldan yüz çeviren İbrahim'in inanç sistemine-Allah'ın onu sevgisiyle yücelttiğini görerek- uyan kişiden daha iyi iman sahibi kim vardır.[12]

Diğer bir ayette de Kur'an, Hz.İbrahim'in inancının özelliğini açıklayarak Hz. Muhammed'i bu inanca uymaya çağırmaktadır.

> Gerçek şu ki, İbrahim insana yakışan tüm erdemleri kendinde toplamasını bilen, yalan ve sahtekarlık taşıyan her şeyden yüz çevirerek Allah'ın iradesine yürekten bağlanıp boyun eğen biriydi; Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştıran kimselerden değildi. (Çünkü) o, kendisini seçip doğru yola yönelmesini sağlayan (Allah'a), nimetlerinden ötürü her zaman şükranla doluydu. Biz de bunun için ona bu dünyada iyilik bahşettik; şüphesiz ahirette de o kendini dürüst ve erdemli kimseler arasında bulacaktır. Ve sonuç olarak sana, "Yalan ve sahtelik taşıyan her şeyden sakınan ve hiçbir şekilde Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştırmayan İbrahim'in dinine uy!" diye vahyettik.[13]

Görüldüğü üzere, Allah, tıpkı daha önce Yahudi ve Hıristiyanları çağırdığı gibi, Hz. Muhammed'i ve onun taraftarlarını, saf ve berrak monoteizm olan Hz. İbrahim'in dinini, iyi ve doğru imanda bir model olarak kabul etmeye çağırmaktadır. Ayrıca, Kur'an Yahudi ve Hıristiyanların Hz. İbrahim hakkında yaptıkları dışlayıcı iddiaları reddetmek suretiyle[14] bize Hz. İbrahim'in tek bir din için değil de gerçek inanan için temel bir model olarak kabul edilmesi gerektiğini haber vermektedir. Zira, Kur'an, Hz. İbrahim'i tek bir topluluğun malı olarak değil de tüm insanlık için hakiki imanda bir model olarak sunmaktadır. Kısaca, Kur'an, hangi dini topluma tabi olursa olsun tüm insanları esası her çeşit puta tapıcılığı yani şirki reddetmek ve kişinin tüm benliğiyle alemlerin Rabbi'nin iradesine teslim ve itaat olan Hz. İbrahim'in dinine uymaya çağırmaktadır. Bu noktada karşımıza şu soru çıkmaktadır. Peki o halde İbrahim'in dini nedir? Dinler Tarihine ve bu çerçevede de Eski-Ahite baktığımızda Hz. İbrahim'in Yahudilerin atası olarak kabul edilmesine rağmen onun Hz. Musa'dan önce yaşadığı için Musa'ya nispet edilen Tevrat'la ve dolayısıyla da günümüz kurumsal Yahudi dini geleneği ile hiçbir alakasının olmadığı gayet açıktır. İslam'a baktığımızda ise, Kur'an'ın Hz. İbrahim'in dininden bahsetmesine rağmen yukarıda naklettiğimiz ayetlerde ifade edilen İbrahim'in gerçek bir muvahhid olması birkaç hariç onun dinin ne olduğu konusunda detaylı bir bilgiye rastlamamaktayız. Bu nedenle Hz. İbrahim'in dininin ne olduğu sorusuna cevap vermek için kanaatimizce Eski-Ahit ve Kur'an beraber mütalaa edilmeli ve her ikisinin de ortak olduğu noktalar onun dini olarak görülmelidir. Buna göre Hz. İbrahim'in dini temelde biri inanç (Allah'ın varlığı ve birliğine iman ve O'na tam teslimiyet); diğeri ahlaki (salih amel işlemek ve adaletli olmak); ve öbürü de ritüel (sünnet olma) olmak üzere üç temel unsurdan oluştuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[15]

Hal böyle olunca yani Hz. Muhammed yeni bir dinin kurucusu olmayıp tıpkı kendinden önceki peygamberler gibi Hz. İbrahim'in dininin bir uygulayıcısı ve tamamlayıcısı olunca ve Kur'an'da gerçek bir imanla Allah'a teslim olmaya ve iyi ve güzel işler yapmak yerine kuru iddialara dayanan her çeşit üstünlüğü reddedince haklı olarak şu sorular zihnimizi kurcalamaya başlamaktadır. *Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği öğretinin kurumsal adı olan İslam'ın bütün insanlık için öngörülen tek ve mutlak din olduğu şeklindeki geleneksel iddia günümüz çoğulcu dünyasında devam ettirilebilir mi? Şayet Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği bu kurumsal İslam, Tanrıya ve buna bağlı olarak da kurtuluşa götüren tek ve mutlak yol ise, Müslümanlar benzer iddialarda bulunan diğer dinlere ve bunların mensuplarına karşı nasıl bir tutum takınmaları gerekir?* İşte bu ve benzeri soruların kaçınılmaz olduğu günümüz dünyasında dini çoğulculuk gerçeği, Müslümanların zihnini meşgul etmekte ve onları bu yeni

557. Bu rivayetin değişik versiyonları için ayrıca bkz. Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, Meâlimü't-Tenzil, tahk. Hâlid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Suvâr, (Beyrut: 1995), I, 482; Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, (Beyrut: 1977),I, 565; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: 1987), II, 208; Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrâhim, *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, 1 (Beyrut: trs.), I, 406. Kurtubi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1988), IV, 254.

11 *Kur'an*, 46:9.

12 *Kur'an*, 4:125.

13 *Kur'an*, 4:120-123.

14 *Kur'an*, 3:65-67.

15 Karl-Josef Kuschel, Abraham: *A Symbol of Hope For Jews, Christians and Muslims* (London: SCM Press,1995), ss. 15-16.

paradigmaya karşı teolojik bir karşılık vermeye çağırmaktadır.

Şu üç nedenden dolayı biz bu geleneksel inancın yeniden mütalaa edilerek çoğulcu bir Müslüman teolojisi geliştirilmeye çalışılması kanaatindeyiz. Birincisi, diğer din mensuplarını tanımak ve onlarla ilgili daha doğru bilgilere sahip olmak Müslümanların İslam'ın dışındaki inançları basitçe reddetmelerini güçleştirmiştir. Yani, Müslümanların diğer inançların da doğru olabileceğini hiç düşünmeden onları bozuk dinler olarak nitelendirip reddetmeleri artık güçleşmiştir. Hatta diğer dini geleneklerin taraftarlarıyla kurulan yakın temaslar bizi yukarıda zikrettiğimiz geleneksel Müslüman inancını yeniden gözden geçirmeye ve buna bağlı olarak kendi inancımız yanında başka kurtuluş vasıtalarının da olup olmadığını kendimize sormaya bizi sevk etmiştir. İkinci olarak ise, diğer din mensuplarıyla diyaloga girmek sadece bir görüş alış-verişi olmayıp aynı zamanda bir öğrenme süreci olarak algılanmalıdır. Zira diyalog, temel amacı her katılanı diğerinden öğrenmeye ve buna bağlı olarak değişip gelişmeye sevk etmek olan iki veya daha fazla kişinin arasında cereyan eden bir karşılıklı konuşma olarak tarif edilmektedir. Diyalogun bu tanımı açık olarak şunu ifade etmektedir.[16] Diyalog muhatabımızla yaptığımız karşılıklı fikir alış-verişi sürecinde kendi konumumuzu yeniden düşünmeye istekli olduğumuz bir karşılaşma olarak mütalaa edilmelidir. Bunun anlamı şudur. Diğer din mensuplarıyla diyaloga girmeye razı olmak demek bu sürece girerken sahip olduğumuz görüşlerin değişebileceği veya kısmen tadil edilebileceğine de razı olmak demektir. Yani diyalog sürecinde muhatabımızdan öğrendiklerimiz bizim kendimizi nasıl anladığımızı ve kendi geleneksel inançlarımızı nasıl yeniden yorumladığımızı etkileyebilir.[17] Üçüncü olarak da küreselleşme ve onun beraberinde getirdiği yeni gelişmeler İslamî veya tabir yerinde ise Müslüman teolojisinin diğer dinsel geleneklerden izole edilmiş bir şekilde değil aksine onlarla ve onların öngördüğü teolojik vizyonlarla ilişki içerisinde yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Çünkü özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşadığımız gelişmeler sadece dünya dinleri bağlamında kendini ifade eden ve düşünen bir İslam anlayışı 21. yüzyılda bir anlam ifade edecek gibi görünmektedir. İşte bu üç temel nedenden dolayı bize öyle geliyor ki günümüzde artık Müslümanların bütün insanların Müslüman olduğu kurumsal anlamda *islamileşmiş* bir dünya tasavvur etmeleri pek mümkün görünmemektedir. Bunun yerine Müslümanlar gerçekçi olarak dünyayı dini çoğulculuğun egemen olduğu bir yer olarak kabul edip onun gereklerini yerine getirmeye çalışmalıdırlar.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi geleneksel Müslüman inancına göre Hz. Muhammed vasıtasıyla insanlığa bildirilen öğreti insanları Allah'a götüren tek mutlak yoldur. Yani, eğer insanlar Allah tarafından kabul edilmek ve dolayısıyla da cennete girmek istiyorlarsa mutlak olarak Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği öğretiyi yani kurumsal İslam öğretiyi takip etmeleri gerekir aksi takdirde kurtuluşa ermeleri mümkün değildir. Bu görüşün savunucuları devamlı surette Al-i İmran suresinin 19. 85 ve Maide suresi 3. ayetlerinde geçen *islam* terimini Hz.Muhammed vasıtasıyla tebliğ edilen kurumsal İslam olarak anlayarak kendi dışlayıcı görüşleri için destek olarak kullanmışlardır. Ancak bu ayetlerin Kur'an'ın genel öğretisi ve dinler arası diyalogun ışığı altında yeniden okunması yukarıdaki dışlayıcı geleneksel anlayışı desteklemez. Zira, Kur'an'ın genel öğretisi bağlamında bu ayetler dikkatlice incelendiğinde, onlarda geçen *islam* terimlerinin bir dinin adından ziyade Allah tarafından ilk olarak Hz. İbrahim vasıtasıyla bütün insanlığa gönderilen ve daha sonra da Hz. Musa, İsa, Muhammed gibi sonraki peygamberler tarafından onaylanan bir inancı ifade ettiklerini kolayca görebiliriz. Bu anlamda *islam* kendilerini Allah'ın iradesine teslim eden herkesi içine alır ve Allah'ın huzurunda bütün yaratılışın davranışını ifade eder. Nitekim *Kur'an Mesajı* adlı meal-tefsirin müellifi Muhammed Esed de Kur'an'ın tümündeki *islam* ve *müslüman* terimlerinin kişinin tüm benliğini Allah'a teslim etmesi anlamında kullanıldığını belirttikten sonra bu terimlerin Hz.Muhammed'in tebliğ ettiği öğretinin kurumsal adı olarak kullanılmasının Kur'an sonrası bir gelişme olduğu gerçeğinin altını çizmektedir.[18] Söz konusu bu ayetlerde geçen *islam* tabirinin nasıl bu şekilde kapsayıcı olarak yorumlandığını daha detaylı bir şekilde incelemeden önce Kur'an'ın dini çoğulculukla ilgili temel

16 Leonard Swidler, "The Dialogue Decalogue: Ground Rules for Interreligious Dialogue", *Journal of Ecumenical Studies*, 20/1, 1983, ss.1-4.

17 Chester Gillis, Pluralism: *A New Paradigm for Theology* (Louvain: Peeters Press, 1993), ss.44-45.

18 Esed, Mekke döneminde inen Kalem suresinin "Yoksa, bize teslim olanlara [müslimin] suçlular ile aynı mı davranalım" mealindeki 35. ayetine ilişkin şu önemli anekdota yer vermektedir: "*Müslimîn* (tekili *müslim*) teriminin Kur'an'ın vahiy tarihinde ilk kullanıldığı yer, burasıdır [Kalem, 68/35]. Bu çalışmada *müslim* ve *islâm* terimleri orijinal anlamlarına uygun olarak, yani "Allah'a teslim olan [veya "olmuş"] kimse" ve "insan'ın Allah'a teslimiyeti" şeklinde çevirdim. Aynı şey, *esleme* fiilinin Kur'an'da kullanılan bütün biçimleri için de geçerlidir. Unutulmamalıdır ki, bu terimlerin "kurumsallaşmış" kullanımı -yani, özellikle Peygamber Muhammed (s)'in izleyicileri için kullanılması- kesinlikle Kur'an sonrası bir gelişmeyi yansıtmaktadır ve bu nedenle de bir Kur'an çevirisinde yer almamalıdır. Bkz., Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev., Cahit Koytak& Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997), s. 1177 (17. Not)

tutumunu daha yakından görmeye çalışalım.

İnsanların Farklılığı ve Peygamberlerin Çeşitliliği

Kur'an'a göre insanlık tekdir ve tek olarak da kalmaya devam edecektir. Ancak öngörülen bu birlik farklılıklar içinde bir birliktir. Söz konusu bu farklılık da ne insan toplumunun idealden ütopyaya dayanan bir tedrici değişiklikten dolayı ne de ilahi rehberliğin veya insan anlayışının olmamasından dolayıdır. Aksine dini farklılık ve çeşitlilik insan kültürlerinin, dillerinin, ırklarının ve yaşadıkları çevrenin farklılığının bir sonucu olarak ortaya çıkan normal bir insani durumdur. Bu bağlamda Kur'an şu ifadelere yer vermektedir:

> Bütün insanlık bir zamanlar bir tek topluluktu; (sonra ihtilafa düşmeye başladılar), bunun üzerine Allah, müjdeci ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi ve onlar aracılığıyla hakikati ortaya seren vahiy(ler) bahşetti ki bununla insanların farklı görüşler edinmeye başladıkları her konuda karar verilebilsin. Buna rağmen, kendilerine hakikatin bütün kanıtları geldikten sonra aralarındaki kıskançlıktan dolayı onun anlamı hakkında ihtilafa düşenler bizzat bu vahy(in) tevdi edildiği aynı insanlardı. Ancak Allah, inananları, kendi iradesiyle üzerinde ihtilafa düştükleri hakikate sevk etti; çünkü Allah, (ulaşmak) isteyeni doğru yola ulaştırır.[19]

Görüldüğü üzere bu ayette Kur'an, kutsal kitapların çokluğu anlamında "kitaplar" ifadesini değil de tüm ilahi vahiylerin göksel numunesi yani asli kaynağı anlamında "Kitap" terimini kullanmaktadır. Buna göre insanlığın sahip olduğu tüm doğru kutsal kitaplar söz konusu bu asli kaynağın dünyevi örnekleridirler.[20] Yukarıda zikrettiğimiz ayete göre ahlaki ve dini farklılıkları ile alakalı olarak insan toplumları arasında hüküm verebilsinler diye Allah vahyini peygamberlerine vermiştir. Ancak farklılıklar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ayrılık Allah'ın emirlerine itaatsizlikten dolayı değil emniyetsizlik ve kibirden kaynaklanan tabii insan zayıflığının bir sonucu olan kıskançlık ve düşmanlıktan dolayıdır. İşte Kur'an, ortaya çıkan bu farklılık ve çeşitliliği farklılık içinde birlik fikriyle uzlaştırmaya çalışmaktadır. Buna göre, birlik "Allah'tan başka ilah yoktur" ifadesiyle kelime-i şahadette ifade edildiği üzere bizim Allah'ın birliği (tevhit) anlayışımızın temelidir. Yine söz konusu bu birlik tüm yaratılışın ve insanlığın birliğinin de temelidir. Ancak, bu birlik içinde ortaya çıkan farklılık da insanların yaşadıkları coğrafyanın, kullandıkları dilin ve sahip oldukları kültürlerin tabii bir sonucudur. İşte bundan dolayıdır ki Kur'an'ın kınadığı husus söz konusu bu farklılık değil yukarıda zikrettiğimiz ayette *bağy* tabiri ile ifade edilen insanlar ve toplumlar arasındaki düşmanlık, kıskançlık, çatışma, kavga ve küstahlıktır. İşte Kur'an'ın asla tolerans göstermediği ve göz yummadığı husus budur. Buna göre insanlar ve toplumlar arasındaki farklılık ve çeşitlilik çatışma, kavga ve uyuşmazlığa yol açmadığı sürece güzel ve iyidir. Görüldüğü üzere Kur'an, tek Tanrıya imanın birliği içinde dini ve kültürel farklılığı ve çeşitliliğini kabul ve takdir etmektedir. Ancak Kur'an'ın öngördüğü bu çoğulculuk insanların birbirleri ile iletişim kurmalarının veya birbirlerini anlamalarının mümkün olmadığı şekilde farklı farklı dilleri konuştukları bir olgu değildir. Aksine, Kur'an'ın öngördüğü çoğulculuğun temel ilkesi insanların birbirleriyle diyalog kurmaya açık olmaları olgusu üzerine dayanan bir amaçlar birliğidir. Buna göre Kur'an'ın öngördüğü birliğin bir iman birliği olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İşte söz konusu bu birlik, Hz. Adem ile başlayıp Hz. Muhammed ile son bulan ilahi vahyin tarihi devamlılığı içinde varlığını sürdürmektedir.[21]

Bu bağlam dahilinde Kur'an'a baktığımızda peygamberlerin çokluğu ile alakalı olarak Allah'ın Hz. Peygambere hitaben şöyle dediğini görmekteyiz: "Gerçek şu ki (ey Muhammed) senden önce elçiler göndermiştik; onların kiminden sana bahsettik, kimi hakkında sana bir bilgi vermedik..."[22] Bu ayete göre kendileri hakkında bizlere bilgi verilmeyen sayısız peygamber vardır. Nitekim, İslam geleneğinde peygamberlerin sayısı bazen 124.000 bazen de 224.000 olarak ifade edilmek suretiyle onları sayısının çokluğuna işaret edilmektedir. Kur'an'a göre sayısı hiç de önemli değildir. Çünkü Kur'an'ın üzerinde durduğu temel husus *her ümmet için kendi dillerinde onları uyarmak için mutlaka bir elçinin gönderildiği* gerçeğidir.[23] Kur'an'a göre farklı zamanlarda farklı milletlere ve toplumlara farklı farklı peygamberler gelmiştir. Bütün bu peygamberin mesajı evrensel ve özdeştir. Zira, Kur'an a göre onlar "Kitabın Anası"[24] ve

---

19 *Kur'an*, 2:213.

20 Eyüp, "Islam and Religious Pluralism", s. 57; Fatih Osman, "Monoteists And The 'Other': An islamic Perspective In An Era of Religious Pluralism", *The Muslim World*, 88/3-4 (1998), ss. 353-363. Fazlur Rahman da "A Muslim Response: Christian Particularity and the Faith of Islam" adlı makalesinde Kur'anda zikredilen "Kitap" teriminin vahyedilmiş herhangi bir spesifik kitap anlamında değil de ilahi vahiylerin tümünü ifade eden genel bir terim olarak kullanıldığının altını çizer. Fazlur Rahman, "A Muslim Response: Christian Particularity and the Faith of Islam", Donald G. Dawe & John B. Carman, eds., *Christian Faith In A Religiously Plural World* (Maryknoll: Orbis Books, 1978), s. 71.

21 Bkz., Mohamed Talbi, "Unavoidable Dialogue in a Pluralist World: A Personal Account", *Encounters*, 1/1 (1995), s., 56-69.

22 *Kur'an*, 40:78.

23 *Kur'an*, 10:48; ayrıca bkz., 4/41; 16:36.

24 *Kur'an*, 8:4.

"Saklı Kitap"[25] olarak ifade edilen tek bir kaynaktan ortaya çıkmışlardır. İşte tüm peygamberlerin mesajının evrensel ve özdeş olduğundan dolayı tüm insanların söz konusu bu ilahi mesajlara inanmaları mutlak zarurîdir. Bundan dolayıdır ki Kur'an Hz. Peygamberi ve onun nezdinde de ona tabi olanları Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi önceki peygamberlere inanmaya çağırmaktadır. Aynı şekilde tüm insanlar da Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve ona verilen vahyin Tanrıdan geldiğini kabul etmek zorundadır. Çünkü Allah'ın vahyi ve peygamberlik müessesesi bölünme ve parçalanmayı kabul etmez.[26] Bu bağlam dahilinde insanlık tarihinin büyük öğretmenleri, felsefecileri ve peygamberleri gibi dini şahsiyetlerine baktığımızda onların buraya kadar özetlediğimiz engin İslamî öğretinin yapısına nasıl dahil olduklarını keşfederiz. İşte söz konusu bu durum M. Eyüp'ün haklı olarak ifade ettiği gibi Müslümanların şimdiye kadar pek fazla karşılaşmadıkları ancak modern dini çoğulculuk sayesinde yeni yeni karşılaşmaya başladıkları bir meydan okumadır.[27]

Kur'an'ın Dini Çoğulculuğu Tasdiki

Kur'an'a baktığımızda onda dini çoğulculuğun açıkça tasdik edilip onaylandığı bir dizi ayetin olduğunu görürüz. Söz konusu bu ayetlerden en önemli olanları şüphesiz ki Hz. Peygamberin Medine döneminin başlangıcını temsil eden Bakara 62. ile sonunu temsil eden Maide 69. ayetleridir. Bilindiği üzere, bu ayetlerin nazil olduğu Medine döneminde Hz. Peygamber dini çeşitliliği ve iman birliği konularını Medine'deki Yahudi kabileleri ve Necran'dan gelen Hıristiyan toplumu ile somut olarak yaşamaktaydı. İşte söz konusu bu somut bağlamda önce Bakara 62 nazil oldu. Daha sonra peygamberin vefatından önce ona vahyedilen en son ve en büyük surelerden biri olan Maide suresinin 69. ayetinde bu ayet aynen tekrarlanmıştır. Çok ilginçtir ki bu ayet aynı sözlerle Kur'an'da tekrarlanan tek ayettir. Kanaatimizce bu ayetin Hz. Peygamberin doğrudan somut olarak ilişki içine girdiği Medine döneminin başında ve sonunda nazil olmasının temel sebebi Müslümanlara diğer dini geleneklerin mensuplarına karşı dışlayıcı bir tutum sergileme- meye çağırmaktır. Zira, söz konusu bu ayetlerde Kur'an üstüne basa basa Müslümanlara kendilerinin dışında da kurtuluşa erecek insanların olduğunu hatırlatmakta ve bu gerçeği akıllarından çıkarıp tıpkı Yahudi ve Hıristiyanların kendilerinden önce yaptığı gibi kurtuluşu yani cenneti sadece kendilerine tahsis etmemeye çağırmaktadır.[28]

> Kuşkusuz, (bu ilahi kelama) iman edenler ile Yahudi inancının takipçilerinden, Hıristiyanlardan ve Sabiilerden Allah'a ve Ahiret Günü'ne inanmış, doğru ve yararlı işler yapmış olanların tümü Rablerinden hak ettikleri mükafatları alacaklardır; ve onlar ne korkacak, ne de üzüleceklerdir.[29]

> (Bu ilahi kelama) iman edenler ve Yahudi itikadına uyanlar ile Sabiiler ve Hıristiyanlardan Allah'a ve Ahiret Günü'ne inanıp, doğru ve yararlı fiillerde bulunanlar ne korkacak, ne de üzüleceklerdir.[30]

Söz konusu bu ayetlerde Allah kurtuluş için üç temel kriter bulunduğunu ve bunların da Allah'a ve Ahiret Gününe iman ve iyi ve güzel işler yapmak olduğunu açıkça ifade edilmesine rağmen Hz. Peygamber devrinden sonra başlayan halifeler devrinden itibaren Müslümanlar yoğun bir şekilde birbirinin aynısı olan bu iki ayette ifade edilen Kur'ani iddiayı manipüle etmek suretiyle reddetmeye çalışmışlar hatta Fazlur Rahman'ın

---

25 *Kur'an*, 56:78.

26 Rahman, "A Muslim Response", s. 71.

27 Eyüp, "Islam and Religious Pluralism", s. 58. Dinler tarihine baktığımızda Mecusiliğin kurucusu olarak kabul edilen Zarathustra'nın orijinal mesajının mutlak bir dualizm olmadığını görmekteyiz. Yani, "Hikmetli Rab" anlamında kullanılan tanrı Ahura Mazda ve kötülüklerin tanrısı olarak ifade edilen Ehriman Zarathustra tarafından bir iyi diğeri kötü iki eşit güç olarak öğretilmemiştir. Aksine, Zarathustra iyiliğin gücünün sonunda kötülüğün gücüne üstün geleceğini ve onun ortadan kaldıracağını ifade etmiştir. Ayrıca, Mecusiliğin kutsal kitabı olan Gatalar'ın Zarathustra'ya atfedilen Yasna bölümünde yer alan ilahiler katı bir monoteizm üzerine dayanan bir ahlaki sistem sunmaktadır. Söz konusu bu ahlaki sistem yalan konuşmayı ve kötülük yapmayı yasaklamakta salih kimselerin ebedi cennet nimeti ile ödüllendirileceği kötülerinde cehennem ateşine atılacağı evrensel dirilme ve yargı gününden bahsetmektedir. Ancak, Zarathustra'ya göre insanlık tarihi nihai temizlenme ve tüm insanların kurtuluşu ile son bulacaktır. Buna göre şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Zarathustra'nın kurucusu olarak kabul edildiği Mecusilik uzun bir ilahi vahiy sürecine ait bir dini gelenektir ve Zarathustra da Allah tarafından gönderilen peygamberlerden biridir. (Bkz., Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* (London: Routledge, 1979), ss. 17vd.
Zarathustra ile aşağı yukarı aynı çağda yaşamış olan Buda da Hindistan toplumunda kendi adlarına Brahmanizm adı verilen din adamı sınıfının ortaya çıktığı Hindu tanrılarını reddetmiştir. Bunun yerine o, evrensel ve zamansız bir prensip olan dharmanın aşkın gerçekliği üzerine dayanan ahlaki ve manevi bir felsefi sistem vaaz etmiştir. Söz konusu bu öğreti üzerine dayanan Budizm evrensel bir din olduğu için Buda da tek tanrının bilinmesine yönelik insanlığın süregelen tekamülünün bir parçası olarak görülmelidir. Ancak, vakıadır ki söz konusu bu süreç her zaman aynı istikamette ilerlememiştir. Bir yerlerde daima insanlara hitap eden Tanrının sesi hep var olmuştur. Ancak zaman zaman bu ses kibirli, gururlu ve yanlış yönlendirilmiş gruplar ve insanların boş kurguları tarafından karartılmıştır. (Bkz., Edward Conze, *A Short History of Buddhism* (Oxford: Oneworld, 1993). Zarathustra ve Buda ile ilgili ayrıca bkz., Trevor Ling, *A History of Religion East and West* (London: Macmillan, 1968), ss. 75-97

28 *Kur'an*, 2: 111-113.

29 *Kur'an*, 2:62; krş., *Kur'an*, 5:69

30 *Kur'an*, 5:69

önemle altını çizdiği gibi Kur'an'ın bu son derece açık anlamını kabul etmekten kaçınmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır.[31] Bunun içinde yukarıda ifade ettiğimiz gibi devamlı olarak "Allah katında tek din İslam'dır" "Kim İslam'dan başka bir din ararsa o ondan kabul edilmeyecektir" ayetlerini delil olarak kullanmışlardır. İşte bu noktada Kur'an'ın dini çoğulculuk anlayışı ile Müslüman fakihlerin dar kapsamlı dünya görüşleri arasında açık bir çatışmanın olduğunu görüyoruz. Çünkü yukarıda kısmen işaret ettiğimiz ve aşağıda da daha detaylı olarak göreceğimiz üzere söz konusu bu iki ayetteki *islam* terimi ile Kur'an Müslümanların legal İslamî kimlikleri olan kurumsal İslam'ı değil de Hz. Adem'den dünyanın sonuna kadar tüm insanlara açık olan Allah'a tam bir teslimiyet yolunu ifade etmektedir.[32] Şimdi yukarıda ki ayetlerde ifade edilen *islam* terimleriyle Kur'an'ın ne kastettiğini daha detaylı olarak görelim.

Bu bağlamda da öncelikle Kur'an'da geçen *din* ve *islam* terimlerinin anlamlarını gözden geçirmemiz gerekir. Din terimi ve onun Kur'an'daki kullanımı ile ilgili yapılan çalışmalar bu tabirin 7. yüzyıl Arabistan'ında şu anlamlara geldiğini bize göstermektedir.

> 1) sistematik din; 2) 'yarılama', 'karar geçmek', 'mahkum etmek', 'yargı' ve 'karar' anlamlarında isim-fiil; 3) 'iyi veya kötü harekette bulunmak', 'davranmak', 'belli uygulamaları yerine getirmek', 'geleneksel örfü takıp etmek' anlamında isim-fiil; ve nihayetinde de 'uygunluk', 'münasip olma', 'itaat', 'adetler ve örfler' ve 'standart davranış' anlamında soyut isim olarak.[33]

Kelimenin Kur'an'daki kullanımına gelince; doksan iki ayette geçen "din" kelimesi, zikredildiği yerlerde "yönetme, yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, islâm/İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap ve millet" gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bunun yanında, "din" kelimesinin Kur'an'da ifade ettiği mâna, on altı yerde geçen "hak din,[34] dosdoğru din,[35] hâlis din"[36] ve on üç yerde geçen "dinde ihlaslı olma/dini Allah'a has kılma"[37] şeklinde vurgulanmaktadır. Öte yandan, bu kelime, gerek Mekke, gerekse Medine döneminde sadece Müslümanların değil, başkalarının inançlarını ifade etmek için de kullanılmıştır. Sözgelimi, Mekke döneminde müşriklere hitaben, "Sizin dininiz size benim dinim bana"[38] ayetiyle, müşriklerin ahlâkî değer sistemleri[39] ve pratik yaşam biçimleri bir "din" olarak tanımlanmıştır.[40] Medine döneminde ise, bütün insan toplulukları muhatap alınarak, "Bütün dinlere üstün kılmak üzere peygamberini doğruluk rehberi olan Kur'an ve hak din ile gönderen O'dur"[41] buyurulmak suretiyle Kur'ânî öğretinin dışındaki bütün yaşam formları ayrı birer din olarak telakki edilmiştir.

Yvonne Y. Haddad'ın göre, din kelimesinin geçtiği ayetlerin yaklaşık yarısı Mekkî, yarısı Medenî'dir. Mekke döneminin ilk zamanlarında inen ayetlerde din terimi "*yevm*: gün" kelimesiyle birlikte "*yevmü'd-dîn*: din günü" şeklinde geçer. Daha sonra inen Mekkî ve Medenî ayetlerde de tekrar edilen bu tabir, ilk dönem ayetlerinin muhtevasına uygun olarak insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği ahiret gününü ifade eder. Mekke döneminin ikinci yarısında inen ayetlerde ise, din kelimesinin, tevhid ve teslimiyeti ifade ettiği dikkati çeker. Buna göre, insan sadece Allah'a ibadet edecek, O'na ortak koşmayacaktır. Nitekim "*muhlisîne lehü'd-dîn*: dinin Allah'a has kılınması" ifadesinde vurgulanan husus, kişinin tüm hayatını Allah'a adaması, bütün samimiyetiyle O'na bağlanıp teslim olmasıdır. Bu süreçte, "*es-sırâtü'l-müstakîm*: dosdoğru yol", "*dînen kayyimen*: dosdoğru din" ve "*millet-i ibrâhîm*: İbrahim'in dini" ibareleri de yan yana zikredilmekte ve birbirini desteklemektedir.[42]

Bu süreçte, daha önce kendisine yüzünü hanîf (muvahhid) olarak dine çevrilmesi emredilen Hz. Peygamber'in,[43] rabbinin hidayetiyle artık bunu başardığı ve İbrahim'in dinine yöneldiği ifade edilmektedir. Ayrıca Medine döneminin çok dinli yapısı içinde, "Allah katında din şüphesiz *islamdır*";[44] "Kim islamdan başka bir dine yönelirse onun dini kabul edilmeyecektir; o ahirette de kaybedenlerdendir"[45] mealindeki ayetlerde, sadece kendi-

---

31 Rahman, "A Muslim Response", s. 75.

32 Eyüp, "Islam and Religious Pluralism", s. 61.

33 Farid Esack, *The Qur'an, Liberation & Pluralism: An Islamic Perspective of Interreligious Solidarity against Opression* (Oxford: Oneworld, 1997), s. 128.

34 *Kur'an*, 48/28; 61/9.

35 *Kur'an*, 9/36; 30/30,43; 98/5.

36 *Kur'an*, 39/3.

37 Örnek olarak bkz. *Kur'an*, 7/29; 10/22; 29/65; 31/32; 40/14, 65; 98/5.

38 *Kur'an*, 109/6.

39 Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 1316, (3. not).

40 Benzer şekilde, Yûsuf suresi 76. ayetteki "Melik'in dini" terkibi ile, Gâfir suresi 26. ayette Firavun'un dile getirdiği "Onun [Musa] sizin dininizi değiştirmesinden korkuyorum" ifadesindeki "din" kelimesi de yine bu anlamda kullanılmıştır.

41 *Kur'an*, 48:28.

42 Bkz., Yvonne Y. Haddad, "The Conception of the Term Din in the Qur'an", *The Muslim World*, 64/2(1974), ss. 114-123; Kur'an'da ve dinler tarihi geleneğinde din teriminin anlamları ve kullanımları ile ilgili ayrıca bkz., Günay Tümer, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 9 (İstanbul, 1994), ss. 312-320.

43 *Kur'an*, 30, 43.

44 *Kur'an*, 3:19.

45 *Kur'an*, 3:/85.

lerinin cennete gireceklerini iddia eden Yahudi ve Hıristiyanların durumlarına açıklık getirilmekte ve böylece bir anlamda "*din*" ile "*islam*" birbiriyle özdeşleştirilmektedir. Bu yüzdendir ki, bütün peygamberlerin getirdiği dinlerin temelde *islam* olduğu kabul edilmektedir.[46] "Elçi'nin sizin önünüzde ve sizin de tüm insanlığın önünde gerçeğe tanıklık etmeniz için geçmiş çağlarda da bu ilâhî mesajda da sizi "müslümanlar" olarak isimlendiren odur"[47] ayetinde dile getirilmek istenen de bu olsa gerektir. Nitekim, öteden beri aslî ve tek hakikî dinin, Allah'a tam bir teslimiyeti ifade eden gayr-ı müesses İslam dini olduğu gerçeği, " 'Dini ikame edin ve onda ayrılığa düşmeyin' diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı" mealindeki Şûrâ suresi 13. ayette çok daha yalın bir şekilde ortaya konmuştur.

Bu ayetin tefsirlerdeki izahına baktığımızda, Hz. Nuh'tan Hz. Peygamber'e kadar süregelen bu ilâhî vahiy geleneği içerisinde "din" adına ortaya konan ilke ve öğretileri, salt haram ve helallere ya da muharremât hükümlerine indirgeyen[48] birkaç şazz görüş dışında genellikle şu izahla karşılaşmaktayız: "Ayette anılan peygamberlerin getirdikleri öğretiler temelde müşterektir. Bu yüzden hepsine aynı tümel prensipler vahyedilmiştir. Burada ikamesi istenen din ise, Allah'ın birlenmesini, O'na itaati ve peygamberlerine, kitaplarına, ahiret gününe ve inanan bir kişinin yapmakla yükümlü olduğu sair vecibeleri ifade eden *islam* [büyük harfle yazılması gereken müesses İslâm değil] dinidir. Zaten şeriatlar da toplumların içinde bulundukları verili duruma göre onların maslahatlarını temin maksadıyla vazedilmiştir. Bu yüzden de zaman içerisinde farklılık ve çeşitlilik göstermiştir. Nitekim Allah bu gerçeğin ifadesi meyanında, 'Sizden her biriniz için bir şeriat ve program belirledik'[49] buyurmuştur."[50] Müfessirlerin genelinin dile getirdiği bu anlayış, Endülüslü müfessir İbn Cüzeyy'in şu sözlerinde gayet güzel şekilde özetlenmiştir:

> İnanç ilkeleri hususunda Efendimiz Muhammed (s.a.v.)'in dini ile diğer bütün peygamberlerin dini müşterektir. İşte ayette kastedilen de budur. Nitekim Allah Teâlâ bu [gerçeği], dini [*ed-dîn*] yani Allah'ın birlenmesi, O'na boyun eğilmesi ve resullerine, kitaplarına ve ahiret gününe iman edilmesi anlamına gelen islamı ikame edin sözüyle ortaya koymuştur. Fikel şer'î hükümlere gelince; bunlar değişkenlik arzederler; dolayısıyla burada kastedilen, anılan niteliktek hükümler değildir.[51]

Şu halde, ayetin yer aldığı bağlamdan da anlaşılacağı üzere, burada geçen din kelimesi, ardarda gelen her sistemde farklı mahiyetler kazanan dinî kanunları ifade eden batılıların *religion* adını verdiği "din"i ifade etmez. Nitekim bu husus, bazı hadislerde de açıkça dile getirilmiştir. Örneğin bir hadiste, "Allah nezdinde dinin aslı haniflik ve islamdır" buyurulmaktadır.[52] Keza peygamberlerin baba bir kardeş olduklarını (*evlâd-ı allât*) bildiren hadisde,[53] gerçekte bütün hak dinlerin temel prensiplerde müşterek olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlam dahilinde söz konusu kelime, daha çok, dinin (*religion*) yalnızca etik ve rûhî boyutunu işaret ederek genel anlamda iman ve itikadı gösterir.[54] Buna göre, Allah'ın Hz. Nuh'tan itibaren insanlık tarihinde tesis etmek istediği "din"; iman, ibadet ve ahlak üçgeninde şekillenen ve bütün zamanlara hitap eden "*ed-dîn*" olup, bu dinin mahiyeti de Allah ile insan arasında karşılıklı ilişki düzeyinde ifadesini bulur. Yani Allah'tan insana doğru hakimiyet ve buyruk; insandan Allah'a doğru ise boyun eğme, saygı, taabbüd ve emirlere itaat. Emirlere itaat etmenin yatay boyutu insanlararası ahlâkî ilişkiler olarak yansır. Dolayısıyla bu mahiyet, tabiatı gereği zaman ve mekanı aşar; bundan dolayı, zaman ve mekana bağlı müesses yapılar (vahiy, kitap, peygamber, mabet, ümmet, hukuk vs.) bizzat din değil, orijinal ve aslî dinin tarih içerisindeki farklı tezahürleri ya da kısaca dinî somutlaştırmalardır.[55] Kısaca Kur'an ve hadis verilerinin ışığı altında din kelimesinin ifade ettiği anlamları şu dört başlık altında toplamak mümkündür: 1) Ceza (karşılık), mükâfat, hüküm, hesap. 2) Üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma 3) İtaat, teslîmiyet, hizmet, ibadet. 4) Adet, yol.

Muhammed Esed ise, genel anlamda "ahlâkî değerler sistemi" (*moral law*) olarak algıladığı din kavramına, "Dinde zorlama yoktur" mealindeki Bakara, 2/259. ayet ekseninde şöyle bir açılım getirir:

> *Dîn* terimi, hem ahlâkî olarak emredici kanunların muhtevasını ve hem de onlara uygun davranmayı ifade eder; ve sonuçta, terimin en geniş anlam çerçevesini yansıtır: Yani, içerdiği akîdevî prensipleri ve bu prensiplerin pratik yansımalarını olduğu kadar, insanın ibadet ettiği objeye

46 Bkz., *Kur'an*, 3:85; 4:125; 5:3; 42:13.

47 *Kur'an*, 22/78.

48 Bkz. Beğavî, Muhammed Hüseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzîl*, tahk., Hâlid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Suvâr (Beyrut 1995), IV, 122; İnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 276.

49 *Kur'an*, 5/48.

50 Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 463. Aynı paraleldeki izahlar için ayrıca bkz. M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili (İstanbul 1979), VI, 4228.

51 İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* (Beyrut, trs.), IV, 18.

52 Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 32.

53 Bkz. Buhârî, "Enbiyâ", 48; Müslim, "Fezâil", 145.

54 Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 986 (12. not).

55 Bkz., İlhami Güler, "Din, İslam ve Şeriat", *İslâmiyât*, 1/4 (1998), s. 55-6.

karşı yaklaşımını, dolayısıyla "itikad" kavramını da içine alır. Bunun "din", "inanç", "dinî müeyyideler" yahut "ahlak sistemi" olarak çevrilmesi, terimin hangi bağlamda kullanıldığına bağlıdır. Yukarıda inanç veya din ile ilgili her konuda zorlamanın (*ikrâh*) kesin olarak yasaklanmasına dayanan bütün İslam hukukçuları (*fukahâ*), istisnasız olarak, zorla din değiştirmenin her şart altında geçersiz ve temelsiz olduğu ve inanmayan bir kişiyi İslam'ı kabule zorlamanın büyük bir günah teşkil ettiği görüşünü benimsemişlerdir. Bu, İslâm'ın, inanmayanların önüne "ya İslam ya kılıç" alternatifi koyduğu şeklindeki yaygın safsatayı geçersiz kılan bir hükümdür.[56]

Bu anlamlardan anlaşılacağı üzere din terimi Kur'an'da insanların kendisi vasıtasıyla Allah'ın iradesine teslim olacağı, O'na kulluk ve ibadet edeceği ve bu teslimiyet, kulluk ve ibadetin bir sonucu olarak ortaya çıkan ahlaki sorumlulukları yerine getireceği tesis edilmiş bir sistemdir.

Bu kullanımlarından da anlaşılacağı üzere, Kur'an'daki din teriminin tabiatı Allah'la insan arasında karşılıklı bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu bağlamda o, Allah'tan insana doğru O'nu hakimiyetini ve buyruğunu; insandan Allah'a doğru ise insanoğlunun Allah'ın iradesine teslim olmasını ve O'nun emirlerine uymasını ifade etmektedir. Yatay boyutta, insanın kendini Allah'a teslim edip O'nun emirlerine uyması da zaman ve mekanın ötesinde insanlar arasındaki ahlaki ilişkileri yansıtmaktadır. İşte bundan dolayıdır ki vahiy, kutsal kitap, peygamberlik, kutsal yerler, dini toplum (ümmet) ve dini yasalar (şeriatler) gibi şeyler bizzat din değil, aksine yukarıda ifade ettiğimiz tek dinin somut şekilleridir. Çünkü dinin evrenselliği ve tarih-üstülüğünün aksine bu müesses yapılar zaman ve mekana bağlıdırlar.[57] Kısaca, Kur'an tarafından pozitif bir değer olarak kullanılan din Allah'tan insanoğluna ve insanoğlundan Allah'a karşılıklı bir ilişkiyi ifade eder. O, Allah'tan insanoğluna doğru gittiğinde olumlu veya olumsuz ahlaki emirleri içerirken, insanoğlundan Allah'a doğru gittiğinde de Allah'a inanmayı, O'nun iradesine teslim olmayı, O'nun emirlerine itaat etmeyi ve O'na karşı minnettar olmayı gerektirir.

Kur'an'da kullanılan din teriminin anlamlarını ve nasıl anlaşıldığını bu şekilde ana hatlarıyla gördükten sonra şimdi *islam* teriminin Kur'an'da nasıl ne anlamda kullanıldığına geçelim. Bilindiği üzere "teslim olmak" ve "bir şeyi birine teslim etmek anlamına gelen Arapça'da *esleme* fiilinden türeyen bir mastar-isim olan islam "boyun eğme ve teslimiyet" anlamına gelir. İslam'a giren yani Allah'a teslim veya kendini Allah'a teslim eden anlamındaki *müslim* -Türkçe'deki kullanımıyla müslüman- kelimesi Kur'an'da, Hz. İbrahim,[58] Hz. Yakub'un oğulları[59] Hz. İsa'nın havârîleri için kullanılmış[60] ve hatta boğulmak üzere iken iman ve teslimiyetini ifade bağlamında Firavun'a da nispet edilmiştir.[61] Reşid Rıza, *islam* kelimesinin anlam içeriğiyle ilgili olarak "Evet, siz [ey İsrailoğulları,] Yakub'un, son nefesini vermeye yaklaşırken oğullarına: Ben gittikten sonra siz kime kulluk edeceksiniz? diye seslendiğine şahitsiniz. Onlar: Senin tanrına, ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın tanrısına; o tek Tanrı'ya kulluk edecek ve O'na teslim olacağız, diye cevap verdiler" mealindeki Bakara 2/133. ayetinin tefsirinde M. Abduh'dan iktibasla özetle şunları söylemektedir:

> Bu vasiyetin özü, kulluk konusunda vahdaniyet akidesi, kalbin Allah'a teslimiyeti ve ona has kılınmasıdır. Bu ayetlerde "İslam" kelimesinin tekrar edilmesinden maksat, aslî/ gerçek dini ortaya koymaktır. Şöyle ki, her ne kadar kabileleri arasında birtakım farklılıklar bulunsa da Araplar kendilerine özgü bir hak dinlerinin olduğunu iddia ediyorlardı. Keza aynı iddia Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından da dile getiriliyordu. İşte bu ayetler, söz konusu iddiaların birer geleneksel taassubun ifadesi olduğunu beyan etmiş ve Allah'ın dininin monolitik bir gerçeklik olduğunu vurgulamıştır. Bu dinin ruhu tevhid, Allah'a teslimiyet ve peygamberlerin kılavuzluğuna olumlu yanıt vermektir. Peygamberler, çocuklarına ve ümmetlerine işte bu dini vasiyet etmişlerdir. Allah'ın dininin her ümmette ve her peygamberin dilinde değişmezlik arzettiği gerçeği aşikar olduğu içindir ki Allah, "Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı [Şûrâ, 42/13] buyurmuştur. Kur'an tüm peygamberlerin din konusunda müttefik olduklarını ve onun iki aslı üzerinde birleştiklerini beyan etmektedir. Bu asıllardan ilki, tevhid ve her türlü şirkten arınmayı ifade eden aklî temel; diğeri de Allah'a teslimiyet ve her davranışı Allah'a has kılmayı ifade eden kalbî temeldir.[62]

Bütün bu mülahazalardan ortaya çıkan sonuç şudur: Kur'an'da geçen "islâm" ve "müslim" [müslüman] kelimeleri, nüzul döneminin ardından İslâmî gelenekte şekillenen "müesses İslâm" ve "Müslüman" anlamında değil, mutlak olarak Allah'ın otoritesine boyun eğme ve teslimiyeti ifade etmektedir. Dahası Kur'an'da, Muhammed Arkoun'un da ifade ettiği gibi, "müslim kavramıyla, Allah'ın isteğine yanıt olarak oğlunu kurban

56 Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 78 (249. not).

57 Güler, "Din, İslam ve Şeriat", s. 56.

58 *Kur'an*, 3:67.

59 *Kur'an*, 2:133.

60 *Kur'an*, 3:52.

61 *Kur'an*, 10:90.

62 Reşid Rıza, *Tefsîr'ul Menâr* (Beyrut: 1980), I, ss. 392-3.

etmeyi kabul eden İbrahim'in bu tavrından örnekle aşka dayalı bir itaate atıfta bulunuyorsa ve yine onun ne Yahudi ve ne de Hıristiyan olduğu söyleniyorsa, burada söz konusu olan İslam'ın, kelamcıların ve fıkıhçıların tanımladıkları İslam olmadığı kesindir.[63]

Görüldüğü üzere islam terimi insanoğlundan Allah'a giden tutum ve davranışı ifade etmektedir. Bu bağlamda yukarıda zikrettiğimiz Ali İmran suresi 19, 85 ve Maide suresi 3. ayetlerinde geçen *islam* tabiri Allah tarafından ilkin Hz. İbrahim vasıtasıyla tüm insanlığa, daha sonrada Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed tarafından onaylanan iman olarak anlaşılabilir. Böylece, *islam* teriminin Allah'ın iradesine kendilerini tam manasıyla teslim eden herkesi kuşattığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlamda bir dini sistem olarak islam sadece belirli bir zümrenin değil ilk insandan dünyanın sonuna kadar tüm insanların dinidir.

Bu argümanın ışığı altında, 3:19'daki *islam* tabiri İslam'ın somutlaştırılmış bir şekline işaret olarak anlaşılabilir. Çünkü o Hz. Muhammed'e muhaliflerine kendi yolunun "sadece tüm varlığını ve benliğini Allah'a teslim etme olduğunu ve onlardan da böyle yapmaları istendiğini" söylemeyi bildirmektedir.[64] Nitekim, aynı surenin 85.ayeti de "Kim Allah'a teslimiyetten başka bir din ararsa, bu kendisinden asla kabul edilmeyecek" buyurarak bu argümanı desteklemektedir. Görüldüğü gibi bu iki ayetteki *islam* tabirleri Müslümanların tüzel kimliklerini yani kurumsal İslam'ı değil de Hz. Adem'den dünyanın sonuna kadar tüm insanlar için açık olan Allah'a tam bir teslimiyet yolunu ifade etmektedir.

Bu ve diğer ayetlerde yer alan *islam* tabirinin kişisel bir eylem mi yoksa Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği kurumsal din mi olduğu konusunda Cantwell Smith şu tespitte bulunmaktadır: "Şayet Kur'an'a dikkatlice bakarsak, ilkin *islam* teriminin diğer ilgili ancak daha dinamik ve kişisel terimlerden nispeten daha az kullanıldığını görürüz. İkinci olarak ise, kullanıldığında da bir dini sistemin adı olarak değil de kesin kişisel bir eylemin adı olarak anlaşılabilir hatta pek çok yerde de böyle anlaşılması gerekir".[65]

Buraya kadar gördüğümüz üzere, 3:19,85 ve 5:3 ayetlerindeki *islam* tabiriyle, Kur'an günümüzde sahip olduğumuz şekliyle kurumsal veya şer'i sistem olan İslam'ı değil kişinin tüm benliğini Allah'a teslim etmesini kastetmektedir. Durum bu ise, aklımıza doğal olarak şöyle bir soru gelebilir. Müslümanlar bu anlama gelen *islam* terimini nasıl Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen kurumsal din anlamında kullanmaya başlamışlardır. Cantwell Smith, Kur'an sonrası dönemde *islam* tabirinin Allah'a teslimiyetten kurumsal bir din olarak algılanmaya başlanmasının temel iki nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan "ilki, Müslüman toplumun ortaya çıkmasından önce kronolojik olarak Orta-Doğu'da bir gelişme ve yeni geleneği önceden tesis edilmiş bir form olarak şekillendirmek için tarihi bir baskı olarak onun üzerine dışardan etki eden dış etkendir. İkincisi ise kendisiyle Müslümanların kendilerinin kendi iman/inanç konseptini somutlaştırmak için meyil gösterdikleri dahili süreçtir".[66]

Yukarıda zikrettiğimiz ayetlerde geçen *islam* tabirlerinin buraya kadar gördüğümüz yorumları ve onun nasıl Müslümanların şeri'i kimliklerinin somut adı haline geldiği konusunda Smith'in izahlarına bir de onun iman (*faith*) ve inanç (*belief*) arasında yaptığı ayırımı ilave edersek söz konusu ayetlerde geçen *islam* terimlerinin ne anlama daha iyi anlayabileceğimizi kolaylaştıracağı kanaatindeyiz. Smith'e göre imanın yeri kişilerdir. İman evrensel olarak bütün dindarlar tarafından paylaşılan ve ortak anlayışa zemin hazırlayan bir olgudur. İnanç ise her bir dini geleneğe özgü olan insanları birbirinden ayıran olgudur. Yani, iman konusunda bütün inananlar ortak iken inanç konusunda birbirlerinden farklılık gösterirler. Çünkü iman evrensel bir unsurken, inanç akidelerden, ritüellerden, kanun ve kurallardan ve diğer bazı özel formüllerden müteşekkil geleneğin ürünüdür. Buna göre bizim diğerleriyle ilgili olarak mütalaa ettiğimiz şey o kişinin imanı değil de onun açık tezahürü olan kısmı yani inancıdır.[67] Bütün bu izahların ışığı altında bize öyle geliyor ki *islam* terimin aşağıdaki gibi algılanması yukarıda belirttiğimiz amaca yani çoğulcu bir Müslüman dinler teolojisi geliştirmeye daha uygun düşmektedir.

> 'İslam' itaat veya taahhüt ve bu bağlamda Allah'ın bildirdiği gayeye göre yaşama sorumluluğunu kişinin kendi üzerine alamaya gönüllü olmasıdır. (Yine o) teoride değil fakat Allah'ın haşmet ve azameti önünde kişinin değersizliği ve aciziyetinin tahammülsüzlüğü içinde O'na teslim olmadır. O, bir kurumun adı değil bir eylemin; bir sosyal sistem değil kişisel bir kararın adı anlamında bir isim-fiildir.[68]

Bu tanıma göre *islam* tabiri bir müesses yapının veya bir dini sistemin somut bir adı olarak değil de bir iman ifadesi olarak algılanıp göklere, yere ve onlarda olan Allah'ın bütün yaratıklarına uygulanması gereken bir olgu

63 Muhammed Arkoun, *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers* (Oxdord: Westview Press, 1994), ss. 15-16.

64 Esack, *The Qur'an, Liberation & Pluralism*, s. 126.

65 W. Cantwell Smith Smith, *The Meaning and End of Religion* (Minneapolis: Fortress Press, 1991), s. 110. Bu eserin ilk baskısı 1962'de yapılmıştır.

66 Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 108-109.

67 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s.171.

68 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 112.

olarak anlaşılmalıdır.[69] Bu tespitten hareketle şunu ileri sürebiliriz. İman tektir ve o da Allah'ın iradesine mutlak teslimiyet ve itaattir. Bu tek iman, İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik ve diğer dinler tarafından farklı farklı ifade edilmektedir. Bu çeşit anlayış bize öyle geliyor ki sadece dini çoğulculuğun gereklerine değil aynı zamanda Kur'ani dünya görüşüne uygun düşmektedir. Zira, Kur'ani dünya görüşüne göre *islam* Adem'in Rabbinden kelimeler alarak başlattığı ve Hz. Muhammed'e kadar devam eden vahyin devamlılığın ve bütünlüğünün adıdır. Bu anlamda *islam*, göklere ve yeryüzüne ve onlarda olan herşeye, tüm insanlığa ve Allah'ın yarattığı herşeye uygulanmaktadır. İşte bu *islam* teriminin ilk ve evrensel düzlemdeki anlamıdır. Diğer düzlemde ise, *islam* tek Allah'a imanlarını ifade eden ve yaptıkları ve söyledikleri her şeyde O'na itaati arayan herhangi bir insanoğluna veya insan toplumuna uygulanır. İşte bu anlamda Kur'an Hz. Nuh'dan, Hz. İbrahim'den, Hz. Musa'dan ve Hz. İsa'dan ve onun havarilerinden Müslümanlar olarak bahsetmektedir. Ancak Kur'an'ın bu kabulü söz konusu bu peygamberlerin ve onların taraftarlarının insanlık tarihinin başlangıcından Hz. Peygamberin tebliğ ettiği kurumsal İslam gelinceye kadar bu kurumsal İslam'ın öngördüğü ritüelleri yerine getirdikleri ve onun hukuki, sosyal ve örf-adetlerine uygun olarak yaşamlarını sürdürdükleri anlamında anlaşılmaması gerekir. Fakat, örnek olarak peygamberlerin kıssaları (Kısas-ül Enbiya) olarak bilinen halk arasında oldukça popüler rivayetlere baktığımızda Hz. İsa tıpkı abdest alarak yüzünü kıbleye çevirerek namaz kılan Hz. Peygamberin sahabelerinden biriymiş gibi tasvir edilmektedir. Şüphesiz ki bu dar anlamda ne İsa ne de Hz. Peygamberden önce Allah'a iman eden herhangi bir kimse Müslüman değildir. Ancak, tekrar ifade edelim ki Allah'a tam teslimiyetleri ve itaatleri bağlamında tüm peygamberler ve onların taraftarları Allah'a teslim olanlar anlamında müslümandırlar.

Ayrıca, Kur'an açık bir şekilde kurumsal din olan İslam ile gerçek imanın ve erdemli yaşamın (ihsan) iskeleti olan islam arasında bir ayırıma gitmektedir. Söz konusu bu ayırım en açık şekilde Bedevi Arapların "biz iman ettik" şeklindeki iddialarına bir meydan okuma niteliği taşıyan Hucurat suresi ayet 14 de ifade edilmektedir. "Bedeviler, 'Biz iman ettik' derler. De ki (onlara ey Muhammed), 'Siz (daha) imana ermediniz. 'Biz zahiren teslim olduk' demeniz daha doğrudur.; çünkü (gerçek) inanç henüz kalplerinize girmiş değil'..."[70]

İslam teriminin üçüncü ve en somut düzlemi belirli bir peygambere vahyedilen hususi bir ilahi yasayı izleyen bir toplumun İslamıdır. Üzerinde bulunduğumuz İslam bağlamında bu Hz. Peygambere vahyedilen kutsal yasa yani şeriattır. Bu ayırım söz konusu bu kurumsal İslam'ın, Muhammed'den önce ve sonra tüm inananların temel islamı ile devamlılık arz ettiği gerçeğini inkar etmek değildir. Zira, tıpkı kendisinden önce vahyedilmiş dinler gibi Hz. Peygambere vahyedilen bu kurumsal İslam da ilk ve evrensel islamın somut bir tezahürüdür. Şüphesiz ki bu sonuç farklılıklar içinde birlik şeklinde ifade edilen Kur'an'i dünya görüşünün kaçınılmaz sonucudur. Bu sonuçta hiç bir şekilde "Adem Rabbinden aldığı" sözlerle başlayan ve Hz. Peygambere vahyedilen Kur'an ile son bulan vahyin sürekliliğini hiç bir şekilde ortadan kaldırmaz.[71]

Dini çoğulculukla alakalı olarak buraya kadar izah ettiğimiz Kur'an'ın genel öğretisi ışığı altında şu sonuca rahatlıkla varabiliriz. Allah'a götüren tek bir yol vardır. O da her şeyiyle mutlak olarak Allah'ın iradesine teslim olması anlamında *islam*dır. Allah bu tek yolu gönderdiği peygamberleri vasıtasıyla farklı isimler ve farklı yapılar altında bize bildirmiştir. Bu da gayesi, herhangi bir kişiyi veya nesneyi O'na ortak koşmadan yani O'nun konması gereken mekana koymadan taraftarlarını Allah'a tam manasıyla teslim olmaya çağıran bir din bu tek bir dinin farklı versiyonu olarak kabul edilebilir demektir. Bundan da mantıksal olarak şu sonuç çıkmaktadır: Allah'a herhangi bir nesneyi veya kişiyi eş koşmadan kendilerini Allah'a teslim eden ve O'nun eline bırakanlar Müslümanlar tarafından yargılanmadan ahirette ödülleri Allah tarafından teminat altına alınan kimseler olarak kabul edilmelidirler. Çünkü kimin doğru kimin yanlış olduğuna karar vermek sadece ve sadece Allah'a aittir. Keza, yukarıda gördüğümüz gibi Kur'an, Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen İslam'ı, Allah katında tek kabul edilebilir yol olduğunu iddia ederek diğer yollarla niza eden ve onları lanetleyen bir yol olarak nitelendirmemektedir. Zira, Kur'an'a göre müslüman olmak ilkinden sonuncusuna kadar aralarında bir ayırım yapmaksızın tüm peygamberlere inanmak demektir. (Bkz., 2:136, 285; 3:84; 4:150). Veya daha doğru bir ifadeyle müslüman olmak Allah'a ve bütün peygamberler tarafından tebliğ

---

69 Mahmoud M. Ayoub, "Islam and Pluralism", *Encounter*, 3/2 (1997), ss. 103-118.

70 Kur'an 49:14. Bu genel anlamın dışında bu ayet ilave olarak bizzat Müslüman toplumu için günümüzün en önemli problemlerinden biri olan farklılık ve birlik konularını da gündeme getirmektedir. Buna göre hukuki veya teolojik bir ekol veya ideoloji adına herhangi bir Müslüman diğer bir Müslümanı kafir olarak ilan edebilir mi? Bu sorunun cevabı ile alakalı olarak Kur'an'a baktığımızda şu son derece önemli ifade ile karşılaşırız: "size barış teklif edene 'sen mü'min değilsin' demeyin" (Kur'an 4:94). Kısaca, iman birliği içinde dinlerin pluralitesini bir kenara bırakalım günümüzde pek çok Müslüman kendi toplumları içinde farklılığı ve çeşitliliği kabul etme eğilimi göstermemektedir.

71 Bkz., Eyüp, "Islam and Religious Pluralism", s. 62.

edilen O'nun iradesine teslim olmadır. Bu bağlamda inanıyorum ki dini çoğulculuğun hakim olduğu günümüz dünyasında farklı dinlerin mensupları olarak bizlerin görevi Kur'an şu emri doğrultusunda aramızdaki kavga, çekişme ve düşmanlıklara son vermek suretiyle bir araya gelmektir.

> De ki: "Ey geçmiş vahyin izleyicileri! Sizinle bizim aramızdaki şu ortak ilkeye gelin. Allah'tan başka kimseye kulluk etmeyeceğiz. O'ndan başka hiçbir şeye ilahlık yakıştırmayacağız ve Allah ile birlikte insanları rab edinmeyeceğiz. (3:64).

İşte bu ayetle, Kur'an Müslümanları, bir dini geleneğin diğer dini geleneklere mensup kişilerle ilişkilerinde herhangi bir dışlayıcı iddiayı kabul etmeyen bir diyalog anlayışını benimsemeye davet etmektedir. Bu tarz bir diyalog anlayışında, Kur'an çeşitli dini geleneklerin aralarındaki farklılıkları ortadan kaldırmaktan ziyade, onların taraftarlarını karşılıklı anlayış ve karşılıklı müzakerelerde bulunmak için biraraya gelmeye çağırmaktadır. Fazlur Rahman'ın da ifade ettiği gibi çeşitli dini gelenekler arasındaki farklılıklar bü dünyanın ötesine gidecek ve onlar sonunda Kıyamet Gününde çözümleneceklerdir.[72]

Sonuç

Yukarıda ifade ettiğimiz söz konusu ayetlerdeki *islam* terimlerinin buraya kadar gördüğümüz şekilde anlaşılması Müslüman düşünürleri diğer din mensupları hakkındaki görüşlerinde bir Kopernik devrimi geliştirmeye götürebilir. Buna göre Müslümanların yapması gereken şey Hz. Peygamberin tebliğ ettiği öğreti anlamındaki İslam'ı değil de Allah'ın iradesine mutlak teslimiyet ve itaat anlamına gelen *islamı* merkeze koyup diğer din mensuplarını bu açıdan yola çıkarak değerlendirmeleridir. Çünkü bu çeşit bir yer değiştirmeyle Müslümanlar diğer inançları reddederek kendi inançlarını mutlaklaştırmaktan kurtarmış olurlar. Bu çeşit bir düşüncenin geliştirilmesinin diğer bir nedeni de Müslüman Allah anlayışıdır. Çünkü Kuran'ın ilk suresinin ilk ayetinin bize bildirdiğine göre Allah sadece Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dine inananların Rabbi değil bütün alemlerin Rabbidir.(K.1:1). Şayet Allah bütün insanların Rabbi ise bu Onun rahmet ve merhametinin tek bir toplulukla sınırlı olmayıp herhangi bir sınırlama olmaksızın bütün yaratıklarına şamil olduğu anlamına gelir. Çünkü Allah herkese kendi tarihi ve kültürel durumu içinde Kendiyle iletişim kuracak ve nihayetinde de kurtuluşa erebilecek kapasite ve yeteneği vermiştir. Bu da bizi doğal olarak şu sonuca bizi götürür: Hz. Peygamberin tebliğ ettiği mesaj Allah'ın kendini izhar ettiği tek din değildir. Zira, O kendini başka yollarla veya başka yerlerde ve geleneklerde başka dini figürler vasıtasıyla da ortaya koyabilir ve koymuştur da.

Dini çoğulculuğun hakim olduğu post-modern dünyada biz dinler arası diyaloğu bütün katılanların eşit haklara sahip olduğu açık-uçlu bir olay olarak algılamak zorundayız. Çünkü ancak böyle bir anlayış vasıtası herkes kendi inancını diğerine anlattığı kadar onunda inancını dinleme imkanı bulur. Yine, diyalog sürecinde bir taraf Tanrının son, nihai ve eşsiz sözünü elinde bulundurduğunu iddia eder ve bu konuda da ısrar ederse böyle bir diyalog ancak katılanlara herhangi bir fayda vermeyen bir süreç olur. Ancak bunu ileri sürerken diyaloga giren insanların hiçbir kanaate sahip olmamaları gerektiğini de söylemi-yoruz. Söylediğimiz şey şayet mevcut kanaatler yegane, mutlak, nihai gibi tabirlerle kutsallık atfedilerek sunulursa, o zaman diyalog amacından saparak kutsalların savaşına dönecektir.

Şayet Müslümanlar olarak bizler Allah'ın tüm vahyini ve hakikatin yegane ölçütünü elimizde tuttuğumuzu iddia edersek, bu diğer dini geleneklerde bizimkinden farklı olarak herhangi bir değer ve hakikat olduğunu kabul etmediğimiz anlamına gelecektir. Bu durumda da, diğer dini geleneklerde her ne kadar doğru, güzel ve iyi bir şey varsa da onlar ya bizim geleneğimizin içine dahil edilmeli, tamamlanmalı veya reddedilmelidir düşünceleri egemen olacaktır ki bu da hem diyalogun hem de dini çoğulculuğun ruhuna aykırıdır. Kısaca, çoğulcu Hıristiyan düşünürlerin, Hıristiyanlığın dışındaki dinlere mensup olanların Hıristiyanlık veya İsa-Mesih vasıtasıyla değil *bizzat bunlardan bağımsız olarak kendi dini gelenekleri vasıtasıyla* kurtuluşa ereceklerini ileri sürmeleri gibi, çoğulculuğu benimseyecek olan Müslümanlardan da aynı tutumu benimsemeleri beklenmektedir.

Bütün bu açıklamalarımızın ışığı altında sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Bugün Müslümanlar için temel problem, yukarıda izahını yaptığımız çoğulcu modelin kabul edilir olup olmaması değildir. Zira, o Kur'an'ın temel mesajına aykırı ise şüphesiz ki Müslümanlar tarafından reddedilecektir. Ancak, o Kur'an'ın mesajının bazı teolojik yorumlarına ve fukahanın muhafazakar ve dar yorumları sonucunda yerleşmiş bazı Müslüman inanç ve kanaatlerine ters düşmesine rağmen, yukarıda özetlemeye çalıştığımız üzere Kur'an'ın temel öğretisine uygun şekilde mütalaa edilirse, o zaman en azından kabul edilebilme şansı ortaya çıkar. Elbette ki böyle bir kabul de her yeni görüş veya teolojide olduğu gibi evrensel veya bazı çekinceler olmaksızın olmayacaktır.

---

72 Fazlur Rahman, "Muhammed and the Qur'an", *The Chicago Theological Seminary Register*, 3/80 (1990), s. 10.